

O'ZBEK DETEKTIV ADABIYOTIDA MADANIY IDROK VA XUSUSIY DISKURSNING ROLI

Niyazova Gulnoraxon G'ulomovna

Dotsent (PhD),

Renessans ta'lim universiteti,

Toshkent, O'zbekiston

E-pochta: niyazovagulnorakhon@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5905-2129

Niyazova Gulnoraxon Gulyamovna

Associate professor (PhD),

Renaissance Education University,

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: niyazovagulnorakhon@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5905-2129

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17933253>

Annotatsiya: Xususiy diskurs individualligini belgilovchi lingvistik vositalarni tadqiq etish nafaqat insonlar o'rtasidagi muloqotni yaxshiroq tushunish va rivojlantirishga, balki tilshunoslikdagi ko'plab fan sohalariga oid ilmiy bilimlarni boyitishga ham xizmat qiladi. Kognitiv tilshunoslik til vositalarining idrok etilishi, tushunilishi va talqin qilinishi jarayonlarining individuallik jihatlarini tadqiq qilish bilan ajralib turadi. Turli lingvistik yondashuv va metodologiyalar doirasidagi ko'plab izlanishlar xususiy diskurs individualligini shakllantiruvchi lingvistik va sotsiolingvistik vositalarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning kommunikativ jarayondagi rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek va ingliz tillarida xususiy diskurs individualligini ta'minlovchi lingvistik va sotsiopragmatik vositalarning qiyosiy tahlili amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur jihatlar mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Kalit so'zlar: xususiy diskurs, kognitiv aspekt, sotsiopragmatik aspekt, detektiv asar, individuallik, lingvistik vositalar, qiyosiy tahlil.

Abstract: The study of linguistic means that define the individuality of private discourse serves not only to better understand and develop communication between people, but also to enrich scientific knowledge related to many fields of linguistics. Cognitive linguistics is distinguished by the study of the individual aspects of the processes of perception, understanding and interpretation of linguistic means. Numerous studies within the framework of various linguistic approaches and methodologies help to better understand the unique features of linguistic and sociolinguistic means that shape the individuality of private discourse and their role in the communicative process. From this point of view, the comparative analysis of linguistic and sociopragmatic means that ensure the individuality of private discourse in Uzbek and English languages acquires practical importance. These aspects determine the relevance of this topic.

Key words: private discourse, cognitive aspect, sociopragmatic aspect, detective work, individuality, linguistic means, comparative analysis.

Xususiy diskursning kognitiv va sotsiopragmatik aspektlari (ingliz va o'zbek tillaridagi detektiv asarlar misolida) mavzusi jahon tilshunosligining nazariy va amaliy muammolariga to'g'ri keladi. Xususan, xorijiy tilshunoslik va

tarjimashunoslik yo'nalishlarida bu mavzu tilning kommunikativ funksiyalarini qiyosiy tadqiq etishda muhim o'rin tutadi. Detektiv asarlar misolida xususiy diskursni o'rganish orqali tilning shaxsiy va ijtimoiy o'zgaruvchanligini anglash mumkin. Avtoreferatda ko'rsatilganidek, detektiv asarlar va ularning diskursi muammosining atroflicha o'rganilishi T.O.Bexta, T.G.Vatolina, I.A.Dudina, Y.N.Merkulova kabi olimlar tadqiqotlari bilan bog'lanadi, bu esa o'zbek detektiv adabiyotida madaniy idrokning rolini yanada chuqurroq tushuntiradi [Niyazova, 2025. 7].

Detektiv asarlar tilining pragmatik xoslanishini ko'rib chiqaylik. Ingliz detektiv asarlarida qahramonlar nutqi ko'proq mantiqiy va ratsional bo'ladi. Masalan, Artur Konan Doylning "Sherlok Xolms" asarlarida Xolmsning nutqi har doim faktlarga asoslanadi: *"It is a capital mistake to theorize before one has data."* Bu yerda Xolms pragmatik yondashuvni ta'kidlaydi – ma'lumotsiz nazariya qurish xato. O'zbek detektiv asarlarida, masalan, O'lmas Umarbekovning "Yoz yomg'iri" asarida qahramonlar nutqi ko'proq emotsional va madaniy normalarga bog'liq. Kapitan Aliyevning nutqi rasmiy, ammo suhbatdoshning his-tuyg'ularini inobatga oladi: *"Sizni bezovta qilishni xohlamayman, ammo savollarim bor."* Bu o'zbek tilshunosligida pragmatik adaptatsiyani ko'rsatadi. Avtoreferatda shunga o'xshash tahlil keltirilgan bo'lib, o'zbek detektiv asarlarida qahramonlar nutqi ko'proq emotsional, ekspressiv va jamiyatdagi milliy-madaniy normalarga amal qilgan holda ifoda etilishi dalillangan [Niyazova, 2025. 9].

Qiyosiy jihatdan, ingliz tilidagi detektiv asarlarda nutq ko'proq implicature (yashirin ma'no) orqali ishlatiladi. Masalan, Agata Kristining "Sharq ekspressidagi qotillik" asarida Puarro nutqi: *"The body—the cage—is empty."* Bu metafora orqali qotillikni yashirin talqin qiladi. O'zbek detektivlarida esa nutq ko'proq explicit (ochiq) bo'ladi, chunki madaniy kontekstda yashirin ma'nolar kamroq qo'llaniladi. Bu xorijiy tilshunoslikda tilning madaniy farqlarini ko'rsatadi. Avtoreferatda detektiv asar qahramonlari nutqida implicature o'rniga explicit iboralar keltirilgan, masalan, Puarro nutqidagi *"I read my Dickens"* metonimiyasi amerika jamiyatiga qarshi inglizcha ohangni ta'kidlaydi [Niyazova, 2025. 19].

Kognitiv aspektga o'tsak, xususiy diskurs insonning idrok jarayonlarini aks ettiradi. Ingliz detektivlarida kognitiv vositalar (metafora, metonimiya) qahramonlarning analitik fikrlashini shakllantiradi. Masalan, Sherlok Xolmsning "deduksiya" usuli kognitiv model sifatida ishlatiladi. O'zbek detektivlarida kognitiv xoslanish ko'proq madaniy stereotiplarga asoslanadi, masalan, "voy sho'rim" kabi emotsional iboralar o'zbek ayollarining nutqida kognitiv xotirani aks ettiradi. Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan, bu farqlarni tarjima qilishda madaniy adaptatsiya talab etiladi – inglizcha metaforani o'zbekcha ekvivalentga o'tkazish

qiyin. Avtoreferatda shunga o'xshash misollar keltirilgan: "*qari tulki*" metaforasi o'zbek detektivida qahramonning ayyorligini ifodalaydi, inglizcha "*conductor of light*" esa Sherlokning donoligini kognitiv ravishda tasvirlaydi [Niyazova, 2025. 18]. Bundan tashqari, o'zbek detektivlarida pul va ma'naviyat o'rtasidagi munosabat kognitiv stereotip sifatida ochilgan: "*Pul – kerak narsa, pulsiz hayot bo'lmaydi. Lekin undan qimmatli narsalar ham bor: obro', vijdon, aql, madaniyat*" [Niyazova, 2025. 26].

Sotsiopragmatik jihatdan, detektiv asarlarda nutq ijtimoiy mavqega bog'liq. Ingliz asarlarida tabaqalashuv kuchli: Puaro malika bilan suhbatda rasmiy "Madame"dan foydalanadi. O'zbek asarlarida esa nutq ko'proq oilaviy va emotsional: "*Voy, ukam*" kabi murojaatlar ijtimoiy yaqinlikni ko'rsatadi. Bu xorijiy tilshunoslikda tilning ijtimoiy kontekstini tadqiq etishda dolzarb. Avtoreferatda bu aspekt batafsil tahlil qilingan, masalan, o'zbek detektivida kapitan Aliyevning "o'ртоq Shayxuddinova" murojaati sovet davri rasmiy nutqini aks ettiradi, ingliz detektivida esa Puaro nutqidagi "*If you will forgive me for being personal*" iborasi yuqori tabaqa bilan muloqotda hurmatni saqlaydi [Niyazova, 2025. 34]. Bundan tashqari, jargonlar ijtimoiy identifikatsiyani belgilaydi: "*xit qilib yubormoq*" ko'cha supuruvchi ayol nutqida dialektal xoslanishni ko'rsatadi [Niyazova, 2025. 29].

Xususiy diskursning individualligini shakllantiruvchi vositalar orasida stilistik troplar muhim. Metafora va giperbola detektiv asarlarda keskinlik yaratadi. Masalan, "Yoz yomg'iri"da "*tillaga ko'milib*" giperbolasi pul haqida mubolag'ali ta'sir ko'rsatadi [Umarbekov, 2024. 35]. Ingliz detektivlarida metaforalar ko'proq analitik: "*The body—the cage—is empty*" [Christie, 1934. 20]. Bu farqlar tarjimada madaniy nuanslarni saqlashni talab etadi. Avtoreferatda giperbola misollari keltirilgan: "*I just can't describe to you how I felt*" emotsionallikni kuchaytiradi, o'zbek detektivida esa "*juftakni rostlagan*" giperbolasi jinoyatchining qochishini mubolag'ali tasvirlaydi [Niyazova, 2025. 19]. Shuningdek, metonimiya orqali ma'no kuchaytirilishi tahlil qilingan: "Yaltani va'da qildi" metonimiyasi hordiq chiqarishni anglatadi [Niyazova, 2025. 19].

Pragmatik adaptatsiya detektiv asarlarda evolyutsiyani ko'rsatadi. Zamonaviy tilshunoslikda bu muammo dolzarb – xorijiy tillarda nutq evolyutsiyasi ijtimoiy o'zgarishlarga bog'liq. O'zbek tilida pragmatik vositalar madaniy normalarga moslashadi, ingliz tilida esa global ta'sirlar kuchli. Avtoreferatda pragmatik adaptatsiya sotsiopragmatik omillar bilan bog'langan: detektiv nutqida gender farqlari, masalan, ayollar nutqining emotsionalligi erkaklarnikiga qarama-qarshi qo'yilgan [Niyazova, 2025. 34]. Bundan tashqari, jazo tushunchalari madaniy farqni ko'rsatadi: ingliz detektivida "electrocuted" jazo usuli ingliz qonunchiligini aks

ettirsa, o'zbek detektivida bunday qattiq jazo stereotiplari kamroq [Niyazova, 2025. 27].

Xulosa qilib aytganda, xususiy diskursning kognitiv va sotsiopragmatik aspektlarini detektiv asarlar misolida qiyosiy o'rganish nazariy va amaliy tilshunoslikning dolzarb muammolarini hal etishga yordam beradi. Bu xorijiy tilshunoslik va tarjimashunoslikda tilning madaniy va ijtimoiy farqlarini chuqurroq anglashga zamin yaratadi. Avtoreferatda xulosa qismida shunga o'xshash fikrlar ta'kidlangan: detektiv asarlar matnida xususiy diskurs lingvokognitiv va sotsiopragmatik xususiyatlari detektiv qahramonlar nutqida individuallikni ta'minlaydi [Niyazova, 2025. 37]. Olingan natijalar tilshunoslikning kommunikativ, pragmatik, sotsiopragmatik va kognitiv yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning til derivativ qonuniyatlari va tizimli tadqiqotiga imkoniyat beradi. Shuningdek, olingan natijalar maxsus seminarlarni tashkil etish, yangi turdagi o'quv qo'llanmalarini yaratish hamda turli ilmiy tadqiqot ishlarida ishonchli manba sifatida foydalanish imkonini beradi. Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Ingliz va o'zbek detektiv asarlar qahramonlari nutqiga xos xususiy diskursning kognitiv va sotsiopragmatik xususiyatlari tasniflanib, undagi lingvostilistik vositalar guruhlariga ajratilgan va diskursiv talqin amalga oshirilgan; detektiv asar qahramonlari xususiy nutqining kognitiv va sotsiopragmatik xoslanishi ushbu janrning o'ziga xos tuzilishi, kompozitsion qurilishi va syujet rivojlanish dinamikasi bilan tizimli bog'liq ekanligi aniqlandi. Ushbu bog'liqlik qahramonlarning nutqiy xatti-harakatlari va muloqot jarayondagi sotsiopragmatik omillar bilan bog'langan; xususiy diskurs muammosiga kognitiv va sotsiopragmatik yondashuv ijtimoiy-madaniy tadqiqotlar, sotsiologiya, sotsiolingvistika, madaniyatshunoslik kabi fan sohalarini uchun ham muhim manba sifatida xizmat qilishi mumkinligi ingliz va o'zbek xalqlari urf-odatlarini hamda mentalitetini aks ettiruvchi nutqiy vositalar orqali asoslangan. Tadqiqot natijalari tilshunoslikning diskurs tahlili, kognitologiya va pragmatika sohalarida yangi ilmiy yondashuvlarni rivojlantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – 176 b.
2. Umarbekov O'. Yoz yomg'iri. – Toshkent: Sharq, 2024. – 150 b.
3. Christie A. Murder on the Orient Express. – London: HarperCollins, 1934. – 288 p.
4. Arutyunova N.D. Yazik i mir cheloveka. – Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 1999. – 896 s.
5. Benveniste E. Obshaya lingvistika. – Moskva: Progress, 1974. – 448 s.
6. Van Deyk T. Diskurs i vlast. – Moskva: URSS, 2008. – 344 s.
7. Niyazova G. Xususiy diskursning kognitiv va sotsiopragmatik aspektlari. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 159 b.
8. Bexta T.O. Lingvokognitivne modelyuvannya anglo-movnogo detektivnogo diskursu: Dis. kand. filol. nauk: 10.02.04. – Lviv, 2009. – 47 s.

9. Vatolina T.G. Kognitivnaya model detektivnogo diskursa: na materiale anglo yazichnix detektivnix proizvedeniy XIX-XX vv.: Dis. kand. filol. nauk: 10.02.04. – Irkutsk, 2011. – 209 s.
10. Dudina I.A. Diskursivnoye prostranstvo detektivnogo teksta (na materiale angloyazichnoy khudozhestvennoy literaturi IX-XX vv.): Dis. kand. filol. nauk: 10.02.19. – Krasnodar, 2008. – 259 s.
11. Merkulova Ye.N. Pragmaticheskiye osobennosti aktualizatsii semiosferi “Uverenost” v angloyazichnom detektivnom diskurse: na materiale proizvedeniy A.Kristi i A.Konan Doyle: Avtoref. dis. kand. filol. nauk: 10.02.04. – Barnaul, 2012. – 22 s.
12. Abduazizova D.A. Sravnitelno-tipologicheskii analiz paralingvisticheskix sredstv (na materiale angliyskogo, russkogo, uzbekskogo yazikov): Dis. kand. filol. nauk. – Toshkent, 1997. – 19 s.
13. Ne'matov H., Vohidova N., Toirova G. Strukturniy yazikovedenie ot pragmatiki // Xorijiy filologiya. – Toshkent, 2007. – B. 38-41.